

Roksana Pilawska*

Uniwersytet Wrocławski

Baśnie jako przestrzeń socjalizacji – na przykładzie baśniowego wizerunku matki

DOI: 10.25312/2083-2923.15/2019_13rp

Streszczenie: Baśnie, wraz z mitami i przypowieściami biblijnymi, budowały podstawy ludzkiej świadomości. Zostały w nich nagromadzone marzenia i doświadczenia wielu pokoleń. Czy w dzisiejszej rzeczywistości doby Internetu i wszechobecnych mediów, te fantastyczne historie nadal odgrywają istotną rolę w procesie socjalizacji młodego pokolenia? W poniższej pracy próbowałam udzielić odpowiedzi na to pytanie, dokonując analizy archetypowego wizerunku matki w baśni o Kopciuszku i Królownie Śnieżce. Za teksty źródłowe przyjąłam literackie wersje obu utworów autorstwa braci Grimm oraz opowiadanie *Kopciuszek, czyli pantofelek z popielniczki* Charlesa Perraulta. Uwzględniając współczesną istotną rolę mediów w procesie inkulturacji społeczeństwa, zdecydowałam się także odwołać do wersji animowanych tych baśni stworzonych przez wytwórnię Walt Disney Company. W celu zaprezentowania odmiennej interpretacji roli macochy w *Królownie Śnieżce* odniosłam się również do filmu fabularnego w reżyserii Michaela Cohna pod tytułem *Snow White: A Tale of Terror?* z 1997 roku. Wedle przyjętych założeń skoncentrowałam się na określeniu roli kontrastu pomiędzy baśniową kochającą matką a niegodziwą macochą w procesie rozwoju i socjalizacji dziecka.

Słowa kluczowe: baśń, socjalizacja, wizerunek matki

Wprowadzenie

Kanon uznawanych norm i wartości jest determinowany przez specyfikę czasów, w których żyjemy. Każdy człowiek niezależnie od miejsca i roku urodzenia, od najmłodszych lat poddawany jest różnorodnym procesom „socjalizacji” – swoistemu treningowi, dzięki któremu w przyszłości będzie mógł swobodnie się poruszać w przestrzeni społecznej. W ramach tego procesu człowiek, przechodząc przez ko-

* Roksana Pilawska – magister, absolwentka studiów pedagogicznych na Wydziale Nauk Historycznych i Pedagogicznych Uniwersytetu Wrocławskiego. Zainteresowania naukowe: pedagogika kultury popularnej; rozwój moralny dziecka, rola kultury w procesie socjalizacji i wychowania dziecka; film animowany; baśń i literatura dziecięca.

lejne stadia rozwoju, stopniowo wrasta w kulturę grupy, do której przynależy¹. Wraz z przyswajaniem pewnych doświadczeń, kodów kulturowych i wartości przyswaja także społecznie ustalone schematy i wzorce. W okresie wczesnego dzieciństwa internalizacja owych wartości i norm dokonuje się w oparciu o zarówno osoby najbliższe w otoczeniu dziecka, jak i elementy szeroko rozumianej kultury, w tym sztukę i media, a zwłaszcza filmy, literaturę oraz baśnie, w których prezentowane są postacie fikcyjne. W tym procesie socjalizacji istotną funkcję pełnią baśnie, które przedstawiając i tłumacząc świat w sposób zrozumiały dla dziecka, pomagają mu odnaleźć się w otaczającej je rzeczywistości². Niektórzy rodzice ignorują jednak znaczenie wychowawcze tego gatunku literackiego, paradoksalnie twierdząc, że zbyt częste obcowanie dziecka z wymaginowanymi historiami może w przyszłości stać się przyczyną niepowodzeń w realnym życiu³. W tym ujęciu edukacyjny potencjał baśni jest ograniczany wyłącznie do walorów estetyczno-literackich. Powstaje więc pytanie, czy baśniowe fabuły to jedynie fantastyczne historie opowiadane dzieciom przed snem, czy może symboliczne opowieści o współczesnej rzeczywistości i złożonej osobowości człowieka? Celem mojego artykułu jest próba wykazania, w jaki sposób baśni za pośrednictwem prezentowanych archetypów i motywów wspomaga emocjonalny i moralny rozwój oraz społeczno-kulturową adaptację dziecka wpisaną w proces socjalizacji.

Baśń w wychowaniu, czyli o socjalizacyjnym potencjale baśni

Na przestrzeni wieków stanowisko badaczy zajmujących się określeniem roli baśni w procesie wychowania i kształtowania osobowości jednostki ulegało zmianie. Pierwszym utworom o charakterze baśniowym nie przypisywano zbyt dużego znaczenia. Ich funkcja wychowawcza ograniczała się do roli przestrogi przed niedostosowaniem względem uznawanych wartości i norm społecznych. Późniejsze wersje literackie spisane przez wybitnych pisarzy były w większości przeznaczone dla dorosłych odbiorców. Jednak już na przełomie XIX i XX wieku dostrzeżono potencjał baśni we wspomaganiu indywidualnego procesu kształtowania tożsamości najmłodszych czytelników. Stopniowo zaczęto tworzyć opowieści przeznaczone specjalnie dla dzieci, a sam gatunek został określony mianem literatury dziecięcej.

¹ M. Bogunia-Borowska, *Gender studies w przedszkolu*, „Kultura Popularna”, nr 1(15)/2006, s. 109, za: R. Pilawska, *Od Kopciuszka do żony ze Stepford. O archetypowym i disneyowskim wzorcu baśniowej kobiecości*, „Teraźniejszość – Człowiek – Edukacja”, nr 3/2018, s. 36.

² A. Baluch, *Książka jest światem. O literaturze dla dzieci małych oraz dla dzieci starszych i nastolatków*, Universitas, Kraków 2005, s. 31.

³ B. Bettelheim, *Cudowne i pożyteczne. O znaczeniach i wartościach baśni*, Wydawnictwo W.A.B., Warszawa 1996, s. 194.

W baśniach zostały zawarte ponadczasowe, uniwersalne wartości moralne i wzorce postępowania⁴. Przez zestawienie kontrastowych postaci przedstawiane historie eksponują różnice pomiędzy dobrem i złem, wspomagając rozwój moralny dziecka, a optymistyczne zakończenia losu bohaterów kształtują w nim potrzebę dążenia do indywidualnego szczęścia. Maria Tyszkowa zwraca uwagę na to, że sugestywne ukazywanie przeciwstawnych cech ludzkich w kreowanych postaciach, takich jak: pracowitość – lenistwo, odwaga – tchórzostwo lub szczodrość – skąpstwo, pomaga dostrzec dziecku wartości pozytywne oraz rozwinąć zdolność do dokonywania poprawnych ocen moralnych zachowania własnego oraz innych⁵. Utożsamianie z baśniowym bohaterem oraz pokonywanie wspólnie z nim trudności i przeszkód ułatwia modelowanie określonych zachowań. Młody odbiorca przez kontakt z baśnią uczy się, jak radzić sobie z własną złością, smutkiem, gniewem czy stresem. Zewnętrzna warstwa baśni jest więc opowieścią o przeżyciach bohaterów, natomiast warstwa głębsza dotyczy przeżywanych przez dzieci lęków oraz problemów i zadań rozwojowych⁶. Odpowiednie wyeksponowanie baśniowych wątków i przedstawionych w nich sytuacji może przyczynić się zatem do stopniowego kształtowania stabilności emocjonalnej, związanych z uczuciami postaw moralnych, poczucia empatii oraz lepszego samopoznania własnej osobowości.

Przedstawiona baśniowa rzeczywistość stanowi dla dziecka pierwszą, w pełni zrozumiałą metaforę, w której może ono odnaleźć personifikacje swoich ukrytych marzeń, dążeń i lęków⁷. W języku potocznym określenia „baśń” i „bajka” często są stosowane zamiennie⁸. Jednak zdaniem Stefánii Wortman, baśń w odróżnieniu od bajki przemawia do emocji, a nie rozumu odbiorcy – przenosząc go w fantastyczny świat wzruszeń, chwil grozy i radosnych zakończeń⁹. Witold Jakubowski dostrzega także, że baśniowa fabuła pozostawia czytelnikowi możliwość dokonania wyboru pomiędzy wyłącznym czerpaniem przyjemności z przebywania w magicznych krainach a samodzielnym odnalezieniem ukrytych wartości¹⁰. Poprzez przedstawione historie bohaterów baśnie, podobnie jak starożytne mity, opisują otaczający nas świat. Poruszając się pomiędzy fantastycznymi wątkami, można odnaleźć symboliczne podpowiedzi, jak

⁴ E. Konieczna, *Baśń w literaturze i filmie. Rola baśni filmowej w edukacji filmowej dzieci w wieku wczesnoszkolnym*, Universitas, Kraków 2005, s. 40.

⁵ M. Tyszkowa, *Baśń i jej recepcja przez dzieci*, [w:] H. Skrobiszewska (red.), *Baśń i dziecko*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1978, cyt. za: tamże, s. 41.

⁶ A. Tychmanowicz, *Dawno, dawno temu... O roli baśni w wychowaniu i edukacji*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, sectio J – Paedagogia–Psychologia”, nr 3/2018, s. 103.

⁷ B. Bettelheim, dz. cyt., s. 84.

⁸ J. Krzyżanowski, *W świecie bajki ludowej*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1980, s. 29.

⁹ S. Wortman, *Baśń w literaturze i życiu dziecka. Co i jak opowiadać?*, Stowarzyszenie Bibliotekarzy Polskich, Warszawa 1958, s. 12–13.

¹⁰ W. Jakubowski, *Edukacja i kultura popularna*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2001, s. 58–59.

poprawnie funkcjonować w danej grupie społecznej. Baśniowe historie są nieodłącznym elementem kultury danego społeczeństwa, wspomagającym proces adaptacji jednostki. Najważniejszą zaletą baśni w aspekcie socjalizacji jest jej uniwersalność. Pomimo odgórnie przyjętej interpretacji treści – eksponującej uznawane społecznie normy i wartości – dla każdego znaczenie baśniowych historii będzie nieco odmienne w zależności od płci, wieku, cech charakteru i doświadczeń.

Od lat 70. ubiegłego wieku baśnie stały się także przedmiotem zainteresowań psychologów. W badaniach nad znaczeniem tego gatunku literackiego przełomowe okazały się publikacje Bruno Bettelheima, który dokonał analizy baśni z perspektywy psychodynamicznej, ukazując ich wychowawcze i terapeutyczne znaczenie¹¹. Według autora, baśnie pobudzają ciekawość i wyobraźnię dziecka poprzez nadawanie nowego, magicznego znaczenia prezentowanym postaciom i przedmiotom użytkowym. Baśnie wspomagają intelektualno-moralny rozwój dzieci, symbolicznie nawiązując do ich problemów i pragnień. Przekazywane w nich fantazyjne treści pomagają młodym czytelnikom zrozumieć to, co dzieje się zarówno w świadomej, jak i nieświadomej sferze ich osobowości. Za pomocą metaforycznych historii baśnie wskazują sposoby rozwiązania napotykaných trudności i problemów. Nawiązują jednocześnie i w takim samym stopniu do wszystkich aspektów osobowości młodego czytelnika¹². Z powyżej wymienionych względów, dokonując analizy popularnych wątków baśniowych, chciałabym również odwołać się do teorii B. Bettelheima i jego psychoanalitycznej interpretacji znaczeń motywów baśniowych.

Geneza baśniowego archetypu macochy

Każda stworzona fantazyjna opowieść jest na swój sposób oryginalna i wyjątkowa bez względu na genezę wątku baśniowego. Fabuła baśni posiada jednak pewne powtarzalne motywy. W kanonie literatury baśniowej można znaleźć wiele opowieści o pięknej dziewczynie uwięzionej w zamku i walecznym rycerzu, który aby zwrócić jej wolność, musi pokonać złego smoka. Prezentowane w baśniach schematyczne postacie eksponują proste, powtarzalne wzorce zachowań, kreując jednocześnie ramowy model odgrywanej roli. Wywodzące się z historii i tradycji określone normy, wartości i wzory funkcjonują w rzeczywistości kulturowej, symbolicznie werbalizując się między innymi w literaturze¹³. Te podświadomie utrwalone i często stereotypowe obrazy wynikają ze społecznie przyjętych schematów, kodów kulturowych i wartości uznawanych przez dane społeczeństwo¹⁴. Twórca pojęcia „nieświadomości zbiorowej” Carl Gustaw Jung uważał, że każda grupa społeczna posiada pewne przekonania, wy-

¹¹ A. Tychmanowicz, dz. cyt., s. 103.

¹² B. Bettelheim, dz. cyt., s. 35, za: R. Pilawska, dz. cyt., s. 36.

¹³ E. Konieczna, dz. cyt., s. 18.

¹⁴ Tamże.

obrażenia o świecie i doświadczenia tkwiące w zbiorowej podświadomości. Wszelkie wspomnienia rodzaju ludzkiego wchodzące w skład dziedzictwa kulturowego każdego człowieka, zawierające wspólne, dziedziczone wzorce zachowań badacz określił mianem „archetypów” (grec. *archetypon* – pierwowzór). Archetypy przejawiają się jako symbole lub personifikacje, a ich treść wyrażana jest w formie metafory. Koncepcję archetypu C.G. Jung wywnioskował przede wszystkim z obserwacji. Zauważył, że we wszystkich mitach lub wywodzących się z nich baśniach – niezależnie od kultury, w której występują – obecne są pewne wspólne motywy. Tkwiąc w podświadomości zbiorowej, mają wpływ na społeczeństwo, w którym funkcjonują, na to, jak ono postrzega i interpretuje otaczający świat¹⁵. Wspomniane schematy są werbalizowane i konkretyzowane w kulturze, a przede wszystkim w literaturze przez symbole i archetypy literackie. Jednym z najbardziej popularnych archetypów literatury dziecięcej przekazującym czytelnikom ukryte treści jest postać złej macochy.

Zły charakter personifikowany w postaci niegodziwej i niesprawiedliwej względem pasierbicy kobiety funkcjonuje w przekazach ludowych od niepamiętnych czasów. W jednym z hinduskich poematów sprzed 2000 lat zatytułowanym *Ramajan* można odnaleźć historię królewicza Ramy, który zostaje zmuszony do ucieczki w gęstwiny niebezpiecznej puszczy przed zawistną drugą żoną ojca¹⁶. Negatywna postać macochy funkcjonowała w przekazie ustnym przez stulecia, by w końcu na dobre zadomowić się zarówno w twórczości francuskiego baśniopisarza epoki baroku Charles’a Perraulta, jak i spisanych utworach autorstwa Jakuba i Wilhelma Grimmów. W większości baśni wywodzących się ze starożytnych mitów i kultury ludowej postać macochy jest nacechowana negatywnie – dlaczego tak jest? Czy jej obecność ma za zadanie spełnić jedynie swoją archaiczną funkcję i zastraszyć młodych czytelników? Czy wprowadzenie tak zwanego czarnego charakteru ma na celu wyłącznie wyeksponowanie zalet dobrej postaci oraz zwiększenie atrakcyjności utworu w oczach dziecka?

Powierzchniowo interpretując najbardziej popularne baśnie, można stwierdzić, że w żadnym innym gatunku literackim problem dobra i zła nie jest tak wyraźnie zarysowany¹⁷. W późniejszych baśniowych utworach niegodziwość jest równie wszechobecna, jak cnota. Dodatkowo, baśniowe kreacje złych bohaterów są w aspekcie poznawczym bardzo interesujące dla dziecka, gdyż często cechuje je nieprzeciętna uroda lub nadprzyrodzone moce. W trakcie rozwoju fabuły zła postać niejednokrotnie zyskuje chwilową przewagę nad dobrą. Powyższe argumenty mogłyby więc służyć jako potwierdzenie powyżej opisanego stanowiska o ograniczeniu roli negatywnego bohatera do funkcji kontrastu dla zalet i cnót pozytywnej postaci. Istotny jest jednak fakt, że na końcu każdej baśniowej opowieści bohaterowie prezentujący negatywne wartości zostają w mniejszym lub większym stopniu ukarani – to symboliczne zakończenie może

¹⁵ C.G. Jung, *Archetypy i symbole. Pisma wybrane*, za: tamże.

¹⁶ S. Wortman, dz. cyt., s. 15.

¹⁷ E. Ptaszyńska, *Znaczenie bajki oraz baśni w życiu dziecka*, <http://www.czytanie.pl/index.php?strona=008/basnie> (dostęp: 16.12.2015).

mieć znaczenie w kontekście kształtowania postaw moralnych młodych odbiorców. Istnieją więc podstawy, by sformułować tezę, że postać niegodziwej macochy posiada głęboki, choć ukryty sens w aspekcie socjalizacyjno-edukacyjnym. Chciałabym rozważyć prawdziwość tego stwierdzenia na podstawie analizy i interpretacji dwóch popularnych wątków baśniowych, wywodzących się z kultury ludowej: o Kopciuszku i Królewnie Śnieżce.

Powyżej wymienione postacie baśniowe należą do kanonu literatury dziecięcej. W celu wykazania obecnych w ich strukturze motywów i schematów starałam się odnaleźć i przeanalizować różne warianty tych ponadczasowych opowieści. Za teksty źródłowe do analizy przyjąłam literackie wersje obu baśni autorstwa braci Grimm oraz wersję *Kopciuszka* znanego bardziej jako *Kopciuszek, czyli pantofelek z popielniczki* autorstwa Ch. Perraulta. Wychodząc z założenia, że współczesne media pełnią istotną funkcję w procesie inkulturacji młodego pokolenia, zdecydowałam się także uwzględnić pełnometrażowe wersje animowane tych baśni stworzone przez wytwórnię Walt Disney Company. W celu zaprezentowania odmiennej interpretacji roli macochy w *Królewnie Śnieżce* chciałam również odnieść się do filmu fabularnego w reżyserii Michaela Cohna pod tytułem *Snow White: A Tale of Terror?* (polskie tłumaczenie tytułu: *Śnieżka dla dorosłych*) z 1997 roku. Produkcja ta – choć przeznaczona dla dorosłych odbiorców – wyraźnie nawiązuje do oryginalnej, współcześnie zapomnianej literackiej wersji tekstu braci Grimm. Podczas dokonywania analizy i interpretacji chciałam skoncentrować się na sposobie przedstawienia baśniowych postaci kobiecych oraz specyfice relacji pomiędzy nimi.

Matka versus macocha, czyli o roli kontrastu

W grimmowskiej wersji *Kopciuszka*, od którego chciałam zacząć swoją analizę, postaci zmarłej matki dziewczyny i macochy są przedstawione na zasadzie wcześniej wspomnianego bardzo wyraźnego kontrastu. Druga żona ojca upokarzała pasierbicę nie tylko poprzez powierzanie domowych obowiązków oraz zlecanie tych niewykonalnych, ale także przez sprawną manipulację ojcem dziewczyny. Pan domu – wcześniej wyrozumiały i dobroduszny dla córki – pod wpływem młodej żony nagle przestał ją zauważać. Jego zachowanie można interpretować jako symboliczne pozbawienie wolnej woli, utożsamiane z magicznym opętaniem przez niegodziwą kobietę. Macocha nie reagowała także na złe traktowanie dziewczyny przez przybrane siostry. Jej zachowanie przejawiało zazdrość o urodę, młodość i wcześniejszą wysoką pozycję społeczną dziewczyny.

Zachowując baśniową zasadę konstruowania rysów charakterologicznych postaci w formie zestawiania przeciwstawnych cech, zmarła matka Kopciuszka przedstawiona jest natomiast jako spokojna i wrażliwa kobieta, która nawet na łożu śmierci przekazuje ukochanej córce uniwersalne wartości i wskazówki dotyczące dalszego postępowania dziewczyny. Wypowiadając te słowa w tak znaczącym momencie –

wzmacnia ich przekaz, przez co Kopciuszek mimo późniejszych niepowodzeń nie przestał wierzyć w wizję sprawiedliwego świata¹⁸. W trakcie rozwoju baśniowej fabuły zmarła kobieta nadal symbolicznie opiekuje się ukochaną córką za pośrednictwem przyrody (zgodnie z wersją braci Grimm) lub pod postacią dobrej wróżki (przyjmując wersję Perraulta i Walta Disneya). W przypadku pierwszej wersji podlewanie łzami krzaku leszczyny na grobie matki można interpretować jako wyraz ogromnej tęsknoty i miłości dziewczyny względem zmarłej.

Wyżej przedstawiony kontrast pomiędzy tymi dwiema postaciami – które pomimo różnic charakterologicznych odgrywają podobną rolę względem Kopciuszka w kontekście społecznym – można interpretować z punktu widzenia psychoanalizy. Według Bruna Bettelheima baśnie:

[...] przyjmują psychoanalityczny model osobowości ludzkiej, kierując przekazy do świadomej, podświadomej i nieświadomej sfery umysłu niezależnie od tego na jakim poziomie każda z tych sfer funkcjonuje u człowieka¹⁹.

Małgorzata Wójcik-Dudek twierdzi także (powołując się na teorię rozwoju moralnego Jeana Piageta), że podczas okresu „edypalnego” w umyśle dziewczynki matka jest rozszczepiona na dwie przeciwstawne osobowości: dobrej i kochającej opiekunki z okresu „przededypalnego” oraz złej, niegodziwej macochy będącej podświadomą odpowiedzią na aktualne wewnętrzne problemy dziecka²⁰. Ówczesne wyobrażenia dziewczynki odzwierciedla baśniowa fabuła. W mojej opinii, odnosi się to jednak jedynie do literackiej wersji utworu.

W wyżej wspomnianym filmie animowanym o Kopciuszku śmierć matki oraz znacząca rola ojca w dramatycznym losie dziewczyny są pomijane. Dodatkowo, w przygotowaniach do królewskiego balu pomocna okazuje się nie tylko dobra wróżka, ale także zaprzyjaźnione myszki. Oczywiście, mimo iż jest to pewne fabularne nawiązanie do literackiej wersji Perraulta, to jednak nie można przeoczyć – charakterystycznego dla produkcji wytwórni – „spłaszczenia” zarówno fabuły, jak i psychologicznej głębi prezentowanych postaci. Sam bal, stanowiący przełom w losach bohaterki, prezentowany jest symbolicznie jako pojedyncze wydarzenie z pominięciem istotnego motywu trzech prób i związanej z tym stopniowej wewnętrznej przemiany osobowości dziewczyny. Modyfikacja ta może stanowić jednak naturalną konsekwencję próby adaptacji literackiego wątku baśniowego wywodzącego się z kultury ludowej do potrzeb audiowizualnego medium przez przemysł rozrywkowy. W charakterystycznej konstrukcji fabuły filmu animowanego istotny może być także okres powstania filmu, określający ówczesnie wyznawane normy społeczno-kulturowe

¹⁸ M. Wójcik-Dudek, *Archetyp, baśń... O (nie)szkolnym alfabecie baśni*, [w:] H. Synowiec (red.), *Z teorii i praktyki dydaktycznej języka polskiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2014, s. 30.

¹⁹ B. Bettelheim, dz. cyt., s. 43.

²⁰ M. Wójcik-Dudek, dz. cyt., s. 30.

i przekonania odnośnie do ról społecznych wynikających z przynależności płciowej. Sprowadzenie fabuły do prostego schematu: uratowania pracowitej i dobrej dziewczyny przez pięknego i bogatego księcia, odzwierciedla konserwatywny obraz podziału ról życiowych i społecznej pozycji kobiety uznawany za wzór w latach 50. XX wieku.

Myśląc o motywie macochy w literaturze dziecięcej, nie można pominąć historii o dziewczynie „z włosami czarnymi jak heban, cerą białą jak śnieg i ustach czerwonych niczym krew” – o Królowie Śnieżce. W tej baśni macocha przyjmuje także rolę niedoszłej morderczyni, mrocznej czarownicy i władczej królowej. Po nieudanej próbie zamordowania królowy przez myśliwego próbuje tego dokonać samodzielnie za pośrednictwem magii. Najpierw przebierając się za handlarzkę, namawia królową do włożenia gorsetu. Następnie jako poczciwa staruszka ofiarowuje Śnieżce zatruty grzebień. Na końcu udając wieśniaczkę, namawia naiwną dziewczynę do skosztowania magicznego jabłka. Tak samo jak w historii o Kopciuszku baśń opiera się więc na wędrownym motywie trzech prób, podczas których baśniowa postać jest coraz bardziej zdeterminowana, by osiągnąć zamierzony cel. Użyte przez czarownicę magiczne przedmioty mają tutaj kluczowe znaczenie. Każdy z nich jest kulturowym symbolem – atrybutem kobiecości i urody zewnętrznej. Ich zastosowanie wskazuje, że motywem działań macochy jest zazdrość o urodę dziewczyny i próba wyeliminowania rywalki o miano najpiękniejszej. Ocenianie zachowania królowej przez pryzmat próżności pomaga czytelnikom w dokonaniu osądu moralnego. Schematyczne myślenie narzuca także zajmowana przez nią pozycja społeczna, która zdaniem Bettelheima może świadczyć o metaforycznym zakończeniu wewnętrznych przemian jej osobowości²¹. Królowa, będąc na szczycie hierarchii społecznej, osiągnęła już sukces życiowy – chęć zabicia Śnieżki może być więc przejawem wygórowanych ambicji lub rządzy władzy absolutnej. Desperacja przejawiana w jej zachowaniu może sugerować również, że królowa, przyzwyczajona do posłuchu innych i poczucia kontroli z racji pełnionej funkcji, pragnie symbolicznie zapanować także nad upływem czasu i naturalnym procesem starzenia poprzez zachowanie miana najpiękniejszej.

W odniesieniu do adaptacji animowanej moje spostrzeżenia są identyczne, jak w przypadku disnejowskiego Kopciuszka – postanowiłam więc pominąć szczegółowe opisywanie tej wersji. Jednak by nadać postaci macochy nieco psychologicznej głębi, chciałabym teraz przejść do interpretacji tego archetypu baśniowego we wspomnianym filmie fabularnym pod tytułem *Śnieżka dla dorosłych*. Początkowo ta historia nie różni się niczym od popularnej baśniowej wersji. Matka Śnieżki umiera tragicznie podczas porodu, a zrozpaczony ojciec po kilku latach samotności żeni się ponownie z tajemniczą księżną. Od tego momentu fabuła filmu jest jednak uzupełniona o wątki tłumaczące późniejsze postępowanie macochy względem pasierbicy. Królowa od samego początku stara się zdobyć sympatię małej królowy, jednak dziewczynka, będąc zazdrosna o względy ojca, udaremnia jej starania. Młodą Śnieżkę cechują zachowania

²¹ B. Bettelheim, dz. cyt., s. 320.

charakterystyczne dla wcześniej opisywanego okresu edypalnego. Po kilku latach królowa zachodzi w upragnioną ciążę, jednak na skutek złego traktowania przez pasierbicę traci dziecko. Jest to symboliczny początek jej przemiany. W tej wersji magiczne moce macochy są przedstawione jako konsekwencja jej psychicznego obłędu – rozpacz po śmierci ukochanego synka. Przedmiotem symbolizującym jej stan psychiczny jest magiczne zwierciadło, przedstawiające przerysowany obraz rzeczywistości. To właśnie tajemnicze lustro stopniowo namawia królową do zamordowania królowej. Zrozpaczona kobieta początkowo nie chce dokonać tego czynu, jednak z czasem podaje się mrocznej mocy zwierciadła. Od tego momentu akcja filmu toczy się klasycznym, grimmowskim torem. Początek historii powoduje jednak, że postać macochy przybiera bardziej ludzki wymiar. Filmowa królowa nie jest tylko zazdrosną, próżną kobietą, ale także skrzywdzoną i doprowadzoną do obłędu matką. Psychoanalityczny rozłam baśniowych postaci na kochającą matkę i niegodziwą macochę odzwierciedla się w jednej złożonej osobowości bohaterki. Tę psychologiczną dwubiegunowość królowej ilustrują także przyodziewane przez nią stroje. Podczas królewskiego balu macocha ma na sobie krwistoczerwoną suknię z białymi elementami. Przyjmując (zgodnie z kodami kulturowymi), że kolor biały symbolizuje czystość i niewinność, a czerwony – krew i namiętność, strój może oznaczać wewnętrzną walkę kobiety pomiędzy wrodzoną dobrocią a obezwładniającym ją szaleństwem. Oczywiście, wyżej przedstawione argumenty nie tłumaczą w pełni zachowania macochy, jednak z pewnością moralna ocena jej postępowania nie jest już tak prosta jak w przypadku wcześniej opisanych baśniowych i animowanych wersji.

Baśniowe postacie kobiece w perspektywie społeczno-kulturowej

Kontynuując powyższą analizę, można wywnioskować, że oba wątki baśniowe poruszają temat funkcjonowania kobiet w kulturze i rzeczywistości społecznej. Piękność, cechująca baśniowe bohaterki, jest utożsamiana z kobiecością²². W baśniowej hierarchii istnieje wyraźny związek pomiędzy urodą zewnętrzną a pozycją kobiet w społeczeństwie. Wyjaśnia to prezentowaną próżność bohaterek, które poprzez dbałość o wygląd i aparycję próbują dowieść swojej kulturowej wartości. Królowa Śnieżka daje się przekonać Złej Królowej do kupna gorsetu i grzebienia, a zazdrosna o urodę Kopciuszka macocha próbuje wpłynąć na jej wygląd zewnętrzny, zlecając jej ciężkie prace domowe i zmuszając do noszenia zniszczonych, brudnych ubrań. Kopciuszek również ma świadomość, że bez odpowiedniej oprawy i kosztownego stroju nie zdobędzie miłości księcia.

²² A. Woźniak, *Wizerunek kobiety w baśniach, jej rola i znaczenie*, <http://hamlet.edu.pl/wozniak-kobiety-w-basniach> (dostęp: 16. 12.2017).

Uroda i młodość łączą się także z płodnością bohaterek. W filmowej wersji królowa popada w obłęd, gdy na skutek utraty dziecka nie może w przyszłości posiadać potomstwa. W baśniowym świecie kobieta posiada więc wartość tylko przez określony czas – pomiędzy dzieciństwem a starością²³. Macocha zaczyna nienawidzić Śnieżkę dopiero w momencie, gdy dziewczyna, wchodząc w okres dojrzewania, może stać się potencjalną konkurentką w rywalizacji o względy mężczyzn. W przebraniu staruszki czarownica zdobywa zaufanie królowej, ponieważ nie stanowi dla niej realnego zagrożenia w świecie wymiany społecznej.

Kolejnym zauważalnym motywem występującym w obu baśniach jest płynne przechodzenie kobiecych bohaterek z realnej rzeczywistości do świata magii. Kopciuszek kontaktuje się ze swoją zmarłą matką za pośrednictwem magicznego krzaka leszczyzny, a w innej wersji do balu przygotowuje ją dobra wróżka. W *Królewni Śnieżce* same narodziny dziewczynki mają charakter magiczny – symboliczne ukięcie w palec można porównać do czarów i magicznych rytuałów, za sprawą których królowa spełnia swe pragnienia. Na późniejszym etapie fabuły przyczyną niepowodzeń królowej jest natomiast magiczne zwierciadło i mroczne moce macochy.

Podsumowanie

W wyżej opisanych wersjach baśniowych wątków archetypowe postacie kobiece są bardzo mocno zarysowane, przeważnie na zasadzie kontrastu. Ta specyficzna cecha baśniowej rzeczywistości pomaga dzieciom (zwłaszcza w okresie przedszkolnym) zrozumieć złożoną osobowość człowieka. Próbując wytłumaczyć niespójne zachowania ludzi, dziecko często rozbija ich osobowość na dwie postacie²⁴. Gdy zachowanie osoby dla niego znaczącej staje się nagle negatywne lub niezrozumiałe, podświadomie utożsamia ją ze złym bohaterem. Jeśli natomiast w krótkim czasie ulegnie ono zmianie i znów stanie się pozytywne, dziecko odpowiednio kojarzy ją z pozytywną postacią. W ten sposób ich emocjonalny stosunek do osób bliskich nie jest zagrożony i nie ulega gwałtownym zmianom. Ówczesne wyobrażenia dziecka odzwierciedlają właśnie baśniowe fabuły, kreując odpowiednio postać dobrej wyrozumiałej matki i okrutnej macochy. Obserwowany w baśniach podział na bohaterów prezentujących skrajne postawy moralne zostaje podświadomie przeniesiony przez dziecko do życia codziennego i własnych niepowodzeń. Ten rozłam trwa do momentu, gdy młody odbiorca będzie w stanie w pełni zrozumieć i zaakceptować swoją osobowość wraz z możliwością ewentualnego popełnienia błędu. W tym przypadku motyw macochy

²³ O. Siara, M. Wierzbicka, *Analiza strukturalna Kopciuszka i Królowej Śnieżki*, http://www.antropologia.isns.uw.edu.pl/?page_id=60 (dostęp: 16.02.2017).

²⁴ K. Krasoń, *Baśniowe odkrywanie znaczeń jako wspomaganie rozwoju dziecka*, [w:] J. Papuzińska, G. Leszczyński (red.), *Kultura literacka dzieci i młodzieży u progu XXI wieku*, Wydawnictwo CEBiD, Warszawa 2002, s. 140.

również może okazać się pomocny. W finale baśni o Kopciuszku nie ma dopowiedzenia o dalszych losach złej macochy. To otwarte zakończenie historii może sugerować młodszym czytelnikom, że otrzymała ona drugą szansę pomimo wcześniejszych uczynków. Wykorzystanie w baśniach archetypowej postaci macochy nie tylko pomaga dzieciom w procesie adaptacji społecznej i rozwoju moralnego, ale także może pozytywnie nastawiać je na przyszłość.

Podsumowując, baśń przemawia do dziecka językiem symbolicznych obrazów, w których przyjęty porządek społeczno-kulturowy zostaje odzwierciedlony. Utworzony za ich pośrednictwem wewnętrzny obraz świata nie jest zazwyczaj poddawany indywidualnej refleksji lub późniejszej reinterpretacji. Raz przyjęte przez jednostkę normy i wartości są uznawane przeważnie bezkrytycznie za właściwe²⁵. Poprzez ich internalizację młody człowiek stopniowo kształtuje swoją indywidualną tożsamość, przyjmując tym samym określone prawa, obowiązki oraz oczekiwania wynikające z odgrywanych ról społecznych.

Bibliografia

- Baluch A., *Książka jest światem. O literaturze dla dzieci małych oraz dla dzieci starszych i nastolatków*, Universitas, Kraków 2005.
- Bettelheim B., *Cudowne i pożyteczne. O znaczeniach i wartościach baśni*, Wydawnictwo W.A.B., Warszawa 1996.
- Bogunia-Borowska M., *Gender studies w przedszkolu*, „Kultura Popularna”, nr 1(15)/2006.
- Jakubowski W., *Edukacja i kultura popularna*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2001.
- Jung C.G., *Archetypy i symbole. Pisma wybrane*, Wydawnictwo Czytelnik, Warszawa 1976.
- Konieczna E., *Baśń w literaturze i filmie. Rola baśni filmowej w edukacji filmowej dzieci w wieku wczesnoszkolnym*, Universitas, Kraków 2005.
- Krasoń K., *Baśniowe odkrywanie znaczeń jako wspomaganie rozwoju dziecka*, [w:] J. Papuzińska, G. Leszczyński (red.), *Kultura literacka dzieci i młodzieży u progu XXI wieku*, Wydawnictwo CEBiD, Warszawa 2002.
- Krzyżanowski J., *W świecie bajki ludowej*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1980.
- Pilawska R., *Od Kopciuszka do żony ze Stepford. O archetypowym i disneyowskim wzorcu baśniowej kobiecości*, „Człowiek – Teraźniejszość – Edukacja”, nr 3(83)/2018.

²⁵ M. Bogunia-Borowska, dz. cyt., s. 109.

- Ptaszyńska E., *Znaczenie baśni oraz bajki w życiu dziecka*, <http://www.czytanie.pl/index.php?strona=008/basnie> (dostęp: 16.12.2015).
- Siara O., Wierzbicka M., *Analiza strukturalna Kopciuszka i Królowy Śnieżki*, http://www.antropologia.isns.uw.edu.pl/?page_id=60 (dostęp: 16.02.2017).
- Tychmanowicz A., *Dawno, dawno temu... O roli baśni w wychowaniu i edukacji*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, sectio J – Paedagogia–Psychologia”, nr 3(31)/2018.
- Tyszkowa M., *Baśń i jej recepcja przez dzieci*, [w:] H. Skrobiszewska (red.), *Baśń i dziecko*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1978.
- Wortman S., *Baśń w literaturze i życiu dziecka. Co i jak opowiadać?*, Stowarzyszenie Bibliotekarzy Polskich, Warszawa 1958.
- Woźniak A., *Wizerunek kobiety w baśniach, jej rola i znaczenie*, <http://hamlet.edu.pl/wozniak-kobiety-w-basniach> (dostęp: 16.02.2017).
- Wójcik-Dudek M., *Archetyp, baśń... O (nie)szkolnym alfabecie baśni*, [w:] H. Synowiec (red.), *Z teorii i praktyki dydaktycznej języka polskiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Kraków 2014.

Fairytales as a space for socialization – on the example of a fairytale image of the mother

Abstract: Fairytales, along with myths and biblical parables, have built the foundation of human consciousness. The dreams and experiences of many generations have been accumulated. Do these stories continue to play an important role in the socialisation of the younger generation in today's reality of the Internet and ubiquitous media? This paper attempts to answer this question by analysing the archetypal image of the mother in two fairytales – Cinderella and Snow White. The literary versions of the two fairytales by the Brothers Grimm, and “Cinderella” by Charles Perrault, served as the source texts. Taking into consideration the important role of contemporary media in the process of inculturation of society, I decided to include the animated versions of these fairytales created by the Walt Disney Company. To show a different interpretation of the role of stepmother, I referred to Michael Cohn's feature film “Snow White: A Tale of Terror?” (1997). I focused on determining the role of the contrast between the fairytale loving mother and the wicked stepmother in children's development and in the socialisation process.

Keywords: fairytales, socialization, image of the mother

About the author: Roksana Pilawska – a graduate of Master's studies, graduate of pedagogical studies at the Faculty of Historical and Pedagogical Sciences (University of Wrocław). Research interests: pedagogy of popular culture; moral development of children, the role of culture in the process of socialisation and upbringing of children, animated film; fairytale and children's literature.